

YUSUF TURSUNOV

filologiya fanlari nomzodi

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi

IKKI G'AZAL NAFOSATI VA BIR NOMA SHAHODATI

Annotatsiya: Maqolada Sharq mumtoz adabiyoti tarixida muhim ahamiyat kasb etgan noma janri haqida so'z yuritiladi. Xususan, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" asaridagi ikki g'azali badiyati hamda shoirning ijtimoiy faoliyati to'g'risida ma'lumotlar va sanalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: maktub, g'azal, Navoiy, bayt, san'atlar, iboralar.

Аннотация: В статье идёт речь о жанре нoma, который имеет важное значение в истории классической литературы Востока. В частности приводятся рассуждения о художественности двух газелей в произведении Алишера Навои "Хазойин ул-маоний", а также сведения о общественной деятельности поэта и датах.

Ключевые слова: письмо, газель, Навои, бейт, искусства, выражения.

Annotation: The article deals with the noma genre, which is of great importance in the history of classical literature of the East. In particular, discussions are given about the artistry of two ghazals in the work of Alisher Navoi "Khazoyin ul-maoniy", as well as information about the poet's social activities and dates.

Key words: writing, gazelle, Navoi, bayt, arts, expressions.

“Xazoyin ul-maoniy”dagi bir qator g'azallarda lirik qahramon bilan mahbuba o'rta-sidagi hissiy munosabatlar noma vositasida bayon etiladi. To'g'ri, biz nazarda tutayotgan she'rlarda nomaning yana arabcha maktub, ruq'a, xat va turkcha bitik kabi shakllari ham qo'llaniladi. Biroq maqsad bitta – ayriliq iztirobi va visol orzusi; yor marhamatidan xushnudlik va sadoqatda ustuvorlikni tarannum etish.

Masalan, "Badoye ul-vasat" devonidagi 561-g'azalga e'tibor qilaylik:

*Ne haddim yozmoq bitik ul mehri olam tobg'a,
Chun yoza olmon jafosin zarrai ahhobg'a.*

*Nomasig'a rishta chirmabkim yubordim rashkdin,
Tor jismim rishta yanglig' tushti pechu tobg'a.*

*Bordi qosid, bo'ldi shomu kelmadi andin javob,
Tongg'acha to nelar o'tkay diydai bexobg'a.*

*Kim o'qig'ay noma dog'i kelsa chun ko'z bahridin,
Men tushubmen nomaning pechi kibi girdobg'a.*

*Kimki istar nomayi sabru salomat, boqmasun
Xo'blar xolu xatidin nuqtayi e'robg'a,*

*Boda mavjining xususidin ko'zim topdi jilo,
Shoyado, jon ham erur moyil bu la'li nobg'a,*

*Jonda yoshurg'um alifdek, ey Navoiy, nomasin,
Shoyad andin za'f daf o'lg'ay tani betobg'a. (1:561)*

G'azal mazmunidan anglashilmoqdaki, ne-ne mulohazalar bilan beparvoligi tufayli jafo yetkazayotgan yorga maktub bitilib, qosid orqali yuborilgan va undan endi intizorlikla javob kutmoqda. Ana shu maktubiga javob xati kelsa, shoir uni shunchalar ardoqlamoqchiki, hatto uni joniga yashirmoqchi va shoyadki shu tufayli xasta tanadagi holsizlik ketib, o'rini quvvat egallasa.

Shoir mubolag'a, istiora tashbeh, tanosub kabi badiiy san'atlarni mohirona qo'llash orqali har bir baytda o'zining ayni paytdagi ruhiy kechinmalarini tasvirlab bera olgan. Xususan, so'nggi bayt – maqta'da tashbeh va harfiy san'atlarning mushtarak tarzidagi namunasini yaratish zamirida noma tufayli darddan forig' bo'lib, kuchga kirishni umid qilish bilan xasta holiga ishora qiladi. Faqat bu o'rinda kichkinagina bir eslatma qilishga to'g'ri keladi. U ham bo'lsa, jonda so'zi qo'shtirnoq bilan ya'ni "jon"da tarzida yozilmog'i yoki bosilmog'i kerak.

Yor nomasini "jon" (جان)dagi alif kabi jon(im)da yashirdim, shoyadki, u tanimdagi dardni aritsa, deya lutf qilinishi betakror ijodiy hodisa, albatta.

Darvoqe, "Navodir ush-shabob" devonidagi 20-g'azalning matla'si ham ayni g'azal maqta'siga shaklan va mazmunan yaqin turadi. Biroq unda endi yordan noma olgan lirik qahramonning mamnun holdagi kayfiyatini uqiymiz. G'azaldagi har bir baytda shoirning xat yo'llagan habibiga nisbatan minnaddorchilik tuyg'ulari ufurib turadi. Navoiy g'azal bitish asnosida "hizrul amon" (sehr-u joduni qaytarish uchun yozilgan duo), "ruq'ai ihson", "nomayi maqsud", "xati ozodlik" iboralarini yaratgan va ularni qo'llash hisobiga vasfni yanada oshirishga muvaffaq bo'lgan:

*Jonda qo'y dum chirmag'on maktubini hijron aro,
Bilmon, ul maktubdur, yoxud alifdur "jon" aro.*

*Noma ermas erdikim, bor erdi ul hizrul amon –
Kim, g'amim aysh etti, yetgach kulbayi ahzon aro.*

*Rishtayi oliyki chirmab erdi, ochib asradim,
Xunfishon ko'z raglaridek diydayi giryon aro.*

*Notavon jismim ko'rindi za'fdin ul rishtadek,
Baski to'lg'ondi iki ko'zumdin oqqan qon aro.*

*Garchi jonondin aziz ermas, erur jondin aziz –
Kim, vasila bo'ldi mahzun jon bila jonon aro.*

*Ruq'ayi ihsondin, ey mun'im, gado komini ber –
Kim, bu yanglig' ganj topmas kimsa bu vayron aro.*

*Ey Navoiy, nomayi maqsud yetti, xushdil o'l –
Kim, xati ozodlig' budur g'ami hijron aro(2:26).*

Ana endi yuqoridagi ta'kidlaganimiz – avvalgi g'azal maqtasi bilan keyingi g'azal matlasi o'rtasidagi yaqinlikka kelsak, bu har ikkala baytdagi “jon” so'zi bilan bog'liq harfiy san'atning qo'llanishidir. Har ikkala baytda ham “jon” so'zining arabcha yozuvdagi shakliga ishora mavjud.

Avvalgi g'azalning maqtasida nomani “jon”da yoshurdum alifdek” deyish bilan ikki jihat nazarda tutilmoqda, ya'ni: yor maktubini e'zoz-u ehtiyotlab, uni jonimda yashirgumdir ma'nosi-ni ifodalash va bu ishni “jon” (جان) so'zi o'rtasida “alif”ning turishiga nisbat berish. Bunda harfiy san'atni qo'llash asosida iyhom san'ati ham yuzaga kelgan. Keyingi g'azal matlasida shoir dilidagi ushbu orzuning amalga oshganidagi ruhiy holati tasvirlangan: yordan kelgan maktubni avvalda aytganidek, begonalar ko'zi tushmasin uchun joniga qo'ygan, ya'ni xat o'ramini “jon”dagi alif kabi yashirgan. Bunday holatini shoir endi harfiy san'atni qo'llash bilan birga yashirin tarzda o'xshatish (tashbihi izmor) ham qilmoqda. Baytning umumiy mazmunidan esa iyhom san'ati namoyon bo'ladi.

Umuman, mazkur g'azallarning badiiyati haqida uzoq gapirish, xususan, ulardagi she'riy san'atlar borasida ko'plab so'z yuritish mumkin. Bizning maqsadimiz esa, keyingi g'azalning yuzaga kelish tarixi bilan bog'liq bir jihat haqida so'z yuritishdir. Gap shundaki, g'azalning o'sha ko'rkam badiiy san'atlar mujassami bo'lgan matla'si dastlab real hodisa sabab qog'ozga tushgan. Bu Navoiy “Munshaot”idagi 13-maktubdan ayon bo'ladi. Ushbu maktub mamlakat shohidan kelgan nomaga javob tariqasida bitilganligini uning boshlanishidagi misralardan payqash qiyin emas:

*Ul nishonkim, keldi shahdin tanda jon bo'ldi manga,
O'lmish erdimkim, tiriklikdin nishon bo'ldi manga.*

Baytdan keyingi nasriy qismida esa Navoiy hayotiga doir muhim xabarni o'qiymiz:

“Qulluq arzdosh ulkim, safar oyining g'urrasida, shanba sabohi Nishoburdin bir manzil Sabzavor sari Abushujo' Ansoriy mazori boshida – yuqoridin kelgan piyodarav muborak nishonnikim, bu bandaning mujibi sarafrozlig'i erdi – yetkurdi.”

Shundan keyin u tufayli yuzaga kelgan mamnuniyatni ifodalovchi bayt:

*O'pub yer, barmog'im qosh uzra qo'ydim,
Ani xud o'ptim-u bosh uzra qo'ydim.*

So'ngra esa o'sha bizga tanish bayt:

*Jonda qo'ydim chirmag'on maktubini hijron aro,
Bilmon, ul maktub erur, yoxud alifdur “jon” aro.*

Demak, Navoiy davlat xizmati taqazosi bilan tobe viloyatlar – Nishopur va Sabzavor tomonlarda yurgan kezlarida Sulton Husayn Boyqarodan maktub olgan va unga javob xati yozar ekan, nomaning nasriy qismida davlat ishlariga doir muhim xabarlarni bayon etgan holda ora-orada baytlar orqali shoh marhamatidan g'oyatda xushnud ekanligini go'zal tarzda ifodalagan. Keyinchalik ana shunday matlallarni tugal g'azal holiga keltirib, “Xazoyin ul-maoniy” tarkibidagi devonlarga kiritgan. Darvoqe, mazkur maktub so'ngidagi

*Orazing naqshin ko'ngul lavhida tasvir etgaymen,
Bo'lmasa taqdir ani ko'rmak, ne tadbir etgaymen?*

bayti “Badoye ul-vasat”ning 472-gʻazali boshida keladi.

Navoiyning oʻzi ana shu takmillashtirish ishi haqida “Xazoyin ul-maoniy” “Debocha”sida “Va oʻtgan ayyomda aytilgʻon matlaʻlar subhi bidoyatin, maqtalar shomi nihoyatigʻa payvasta va kechgan hangomada bitilgan parishon abyot gavharlarin takmil rishtasigʻa tortmoq bila payvasta qila boshladim,” deya yozgan edi.

“Munshaot”dagi soʻz borayotgan 13-maktubdagina emas, yana boshqa bir qator maktublarda ana oʻshanday “kechgan hangomada bitilgan parishon abyot gavharlarin”, yaʼni noma yozish asnosida yuzaga kelgan matlallarni oʻqiymizki, ular xususida toʻxtalish alohida mashgʻullikni taqozo etadi. Hozirda biz eʼtibor qaratmoqchi boʻlgan jihat esa, oʻsha 13-maktubda Navoiy hayot yoʻliga doir bir sananing yashirinligidir. Eʼtiborni “safar oyining gʻurrasida, shanba sabohi” jumlasiga qaratsak. Bu jumladan soʻz borayotgan voqea qaysi yilda boʻlganligini aniqlash mumkindek tuyuladi. Yaʼni V.V.Sibulskiyning “Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlarining hozirgi kalendari”dan Navoiy hayotining ijtimoiy faoliyat olib borgan davrining qaysi yilida safari oyining gʻurrasi, demakki, birinchi kuni shanba kuniga toʻgʻri kelishini aniqlasak, masala ravshan. Biroq, kegin bilsak, bu biz oʻylaganchalik oson emas ekan. Gap shundaki, biz nazarda tutayotgan davrda (yaʼni 1470 – 1500-yillar orasida safari oyining boshi shanbaga toʻgʻri kelishi besh marta takrorlanadi, ular: 1471, 1479, 1487, 1494 va 1499-yillardir.(5:78-80) Xoʻsh, ulardan qaysi biri biz izlayotgan yil boʻlishi mumkin?

“Munshaot”ning ilk varianti 1494-95-yillarda yuzaga kelganligini hisobga olinsa, oʻz-oʻzidan 1471 va 1479-yillarni soqit qilishga toʻgʻri keladi. 1487-yilga kelsak, manbalarda, xosusan, Xondamirning “Makorim ul-axloq”, “Habib us-siyar” asarlarida yozilishicha, ushbu sanada Navoiy ana shu yili qishlashni Marvda oʻtkazayotgan Sulton Husayn Bayqaro yonida boʻlgan. 1499-yil haqida gap boʻlishi mumkin emas. Chunki bu paytda muallif “Munshaot”ning soʻnggi, uchinchi redaksiyasini takmilga yetkazib, oʻzining qoʻl ostida tuzilayotgan Kulliyot tarkibiga kiritib boʻlgan edi. Demak, Navoiy qalbini xushnudlikka toʻldirgan voqea 1494-yilda, yanada aniq qilib aytadigan boʻlsak, shu yili safari oyining boshida shanba kuni, hozirdagi amalda boʻlgan yil hisobi boʻyicha esa, 1 noyabr shanba kunida sodir boʻlgan. Quvonarlisi shundaki, ushbu sana navoiyshunoslarimiz tomonidan tuzilgan (3) va mukammallashtirib kelinayotgan(4:38-41) “Alisher Navoiy hayot yoʻli sxematik xaritasi”dan yangi sana sifatida Nishopur va Sabzavor shaharlari ostida qayd etiladi.

Foydalingan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. *Xazoyin ul-maoniy. III Badoye ul-vasat.* – Toshkent. 1959. – B 561
2. Alisher Navoiy. *Xazoyin ul-maoniy. II Navodur ush-shabob.* – Toshkent. 1959. – B 56
3. Sultonov I. *Navoiyning qalb daftari.* – Toshkent. 1969.
4. Tursunov Y. *Buyuk daho hayot yoʻli. Xaritaga qoʻshimcha chizgilar.* „Moziydan sado“ jurnali, 2001, 2 (II)-son, – B 38-41
5. Цибульский. *Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока.* “Наука”, М., 1964. –С. 78-80.

